

Др Раде ДЕЛИБАШИЋ

ПРОСВЈЕТНЕ ПРИЛИКЕ У ЦРНОЈ ГОРИ 1830-1878. Г.

Развој просвјете у Црној Гори у назначеном периоду био је ограничен низом неповољности међу којима су свакако најзначајније: *врло ниска материјална основа државе и становништва, неоптибилне социјално-политичке прилике, немање основних услова за рад школа (простор, наставни кадар, уџбеници, наставна средства и сл.), усмјереност национално-ослободилачким циљевима, оптерећеност традиционалном културном заосталошћу, неизменост становништва, неорганизованост, програмска неушмељеност и низ других фактора.*

Познато је да је Црна Гора у вријеме владавине Његоша, књаза Данила и књаза Николе, у првим деценијама његове владавине, била једна од најсиромашнијих земаља Европе. Располагала је територијом од 3.000-4.000 квадратних километара на којој је живјело од 60.000-120.000 становника, а Цетиње као престоница са шездесетак кућа више је личило на веће село него, пак, на варош.¹ Просвјета је, што је и разумљиво, морала да дијели судбину државе. Из два основна извора прихода које је држава убирала: пореза од ниске пољопривредне акумулације и дотација Русије, нијесу могле да се подмирују ни најминималније потребе државе у развоју, па, наравно, ни потребе просвјете, сем оне најнужније. Међутим, гледано у процентима, рекло би се да је држава одвајала значајна средства за потребе просвјете. За вријеме Његоша из државне касе за просвјету је издвајано 11,8%, за вријеме књаза Данила 9%, а у првим деценијама владавине књаза Николе 10,5%.² Ни реформа коју је књаз Никола извршио 1868. г. није донијела значајније промјене у повећању средстава за просвјету, све до почетка осме деценије када се питањима просвјете приступило на организован, смишљен и рационалан начин. Ваља имати у виду да је 1870-1876. г. изграђен велики број нових школа у разним подручјима Црне Горе (преко 40), па је нормално претпоставити да је за њихову изградњу држава користила средства из инвестиција и других извора која нијесу улазила у званични буџет државе. Учешће грађана у изградњи нових школа било је значајно.

¹ Симо Поповић, *Мемоари*, књига I.

² Др Мирчета Буровић, *Црногорске финансије 1860-1915. г.*, Титоград 1960, 66.

Богословија и Дјевојачки институт финансијски су боље стајали од основног образовања од самог свог оснивања. И једна и друга школа су основане 1869. г. од дотација добијених из Русије. За Богословију је руска влада издвајала годишње 5.500 сребрених рубаља,³ а за потребе Дјевојачког института 8.000 сребрених рубаља, што је било довољно за несметан рад Института. Иако су за црногорске прилике тога времена то била знатна средства, ипак ваља напоменути да су била недовољна када је у питању Богословија, па је разлика подмиривана из других извора.⁴

Послије 1870. г. почело се размишљати и о институцији школарине. Тако је 1870. г. предлагано да свако дијете плаћа по фиорин годишње. И коначно 1874. г. Сенат је донио Одлуку о школарини по којој "сви грађани су били обавезни да плаћају штету по редовној дацији на име школарине, а капетани да донесу прикупљени новац до Васиљева дне на Цетиње".⁵

Социо-политичке прилике у Црној Гори, све до Берлинског конгреса, биле су врло неповољне. Чести и крвави ратови с Турцима негативно су се одражавали на опште стање земље, па наравно и на развој просвјете. Због ратног стања школе су често прекидале рад. Не тако ријетко и наставници и ученици више су били окренути догађајима на граници, него школи и учењу. Због посљедица које су доносили ратни догађаји школе су морале чекати нормализацију прилика да би поново почеле са радом. Но без обзира на све што се догађало на ратном и политичком плану, просвјетна дјелатност је стално била у успону и њен развој постајао је све интензивнији.

Прве школе основане у вријеме Његоша радиле су у манастирским ћелијама: Цетиње, Брчели, Добрско село, Острог. Иако манастирске ћелије нијесу биле подесне за наставу, јер су биле тијесне, недовољно освијетљене, влажне и сл, школе које су радиле у њима биле су у знатно повољнијем положају од оних које су радиле у приватним зградама. Услови за рад у приватним зградама махом су били врло неповољни. Ученици су били приморани да сједе на земљаним подовима, без клупа и столица. А тако је било све до 1870. г. када су урађене прве школске зграде за потребе наставе. У наредних пет-шест година учињен је прави преокрет у подизању школских зграда. Поред осталог, формирана је Државна комисија која је имала задатак да брине о изградњи школских зграда водећи при томе рачуна о свему што је било од значаја да би новоподигнута зграда одговарала потребама наставе и да би вршила ту своју функцију успјешно. То је вријеме када изградња школских зграда доживљава праву ренесансу. Од 1871. до 1875. г. у просјеку је годишње подизано по 10 нових школских зграда.⁶ Богословија је такође радила у неповољним просторним условима, док је Дјевојачки институт био боље среће. Наиме, двије године послје оснивања Ин-

³ Др Мирчета Ђуровић, *Црногорске финансије 1860-1915.* з., Титоград 1960, 61.

⁴ Др Раде Делибашић, *Развој школства и педагошке мисли у Црној Гори*, 1980, 50.

⁵ Др Мирчета Ђуровић, н. д., 28.

⁶ Др Ђоко Д. Пејовић, *Развишац просвјете...*, 36, 37.

ститут је добио нову школску згреду у којој се могло учити у врло повољним условима захваљујући дарежљивости руске царице Марије Александровне чије име је Институт и носио.

И други услови за рад школа у првим деценијама, изузимајући цетињску школу, били су неповољни. Школе су оскудијевале у уџбеницима, наставним средствима, књигама, школском прибору. Главни снабдевачи школа уџбеницима и другим прибором били су учитељи који су долазили са стране. Они су са собом доносили српскословенске букваре са религиозним садржајима и одређен број других књига: псалтир, часловац, катихизис и др. То је, наравно, било недовољно да би се задовољиле потребе и тако малог броја ђака, па је Његош, уз помоћ свог ученог и вриједног секретара, приступио изради домаћих уџбеника који су у "Књигопечатњи Правитеља црногорског" штампани на опште задовољство и учитеља и ученика.⁷ Међутим, из познатих разлога та се активност угасила, да би се наставила тридесет година касније, тј. 1868. г. када се поново штампају домаћи уџбеници. Иако у недовољним количинама, домаћи уџбеници се штампају све до рата 1876/78. г.⁸ У то се вријеме неки уџбеници штампани на екавици преводе, како се то тада говорило, на "јужни дијалекат". Несташица у уџбеницима од четрдесетих, па све до седамдесетих година рјешавана је увозом књига из Србије, Војводине, Хрватске. У томе је најиздашнија била Србија која у више наврата (1856, 1858, 1862) шаље у Црну Гору по више стотина примјерака свих основношколских уџбеника са којима је располагала. То је била значајна помоћ школама у Црној Гори.⁹ Доласком Милана Костића у Црну Гору уџбеници су се претежно набављали из Војводине. Костић је, поред осталог, превео Натошићев буквар на "јужни дијалекат" и штампао га у Бечу у 2.000 примјерака за потребе школа у Црној Гори. У истом броју примјерака Костић је штампао Часловац и Црквено пјеније и дистрибуирао их црногорским школама.¹⁰ Стизали су поклони у књигама и из Хрватске.¹¹ Но и поред напора које су улагали и држава и појединци, ученици су и даље оскудијевали у уџбеницима и то је за цијело назначено вријеме био један од најакутнијих проблема.

Све до седамдесетих година школе су располагале безначајним наставним средствима. Цетињска школа је у том погледу била у нешто

⁷ То су били: *Српски буквар ради учења младежи црквеному и грађданскоме учењу (1836)*, *Српска грамајшка састављена за црногорску младеж (части I, 1838)*, *Преирава за историју свијетна (састављена Шлецером) и намијењена за дјецу (1838) и крајња историја географическо-састављена Боке которске (1839)*.

⁸ Др Душан Ј. Мартиновић, *Црногорски уџбеници и приручници*, "Васпитање и образовање", Титоград 1975, 5-6, 179.

⁹ Др Ђоко Д. Пејовић, н. д., 167.

¹⁰ Исто, 168.

¹¹ Друштво за повјеснице и старине југословенске упутило је два пакета књига књазу Данилу 1852/53. уз поздравно писмо Ивана Кукуљевића у којему је записано и ово: *Поздрављамо брајски јуначке Црногорце желећи да се из књиџа наших науке познаваши браћу своју Хрватше*.

повољнијем положају, док су школе у унутрашњости морале да се ослањају на природна наставна средства, на оно што ураде ученици и наставници. Доношењем правила о наставним средствима 1869/70. г. која су обавезивала и просвјетне власти и учитеље да већу пажњу посвете наставним средствима, уведен је одговарајући ред, па је забиљежено да школе добијају даске за почетно читање и писање, словарице, земљописне карте и планиглоб, Сидове велике мапе свих континената, велики глобус итд.¹² Из инвентара школе у Цетињу види се да је она шк. 1869/70. г. имала, поред осталог, и мали физикални кабинет.¹³

Највећи проблем су били учитељи. "Главна препрека је била недостатак своји учитеља који су за Цетињску школу позивани из Аустрије. Истина то су били православни људи као што су и Црногорци, и то људи који су вољели Црну Гору и свој посао."¹⁴ Учитељи цетињске школе, од оснивања па све до седамдесетих година, углавном су били странци. Обично су долазили по позиву. Они су, скоро без изузетка, по интелигенцији, способностима и знању били натпросјечни. То се види и по томе што су скоро сви оставили трага у културно-просвјетној баштини Црне Горе и што се обично нијесу дуже задржавали у просвјетној струци већ су одлазили на друга значајнија и боље вреднована мјеста. Такви су били Петроније Лујановић, свештеник, Лазар Влаховић, Милорад Медаковић, Божо Новаковић, Михаило Мршић, Шпиро Ковачевић и др. Домаћи учитељи у ову школу почели су пристизати тек крајем седме деценије, као што су били Ђуро Поповић, Филип Радичевић, Стево Капичић. У току седме деценије почели су нешто масовније пристизати домаћи учитељи који по знању и способностима нијесу одговарали том позиву, а то су били свршени полазници "привремене богословије" и одлични ученици Цетињске школе која се иначе сматрала неком врстом кадровске школе. Пристигао је наравно и понеки домаћи учитељ школован у страним земљама. Стање се почело квалитетно поправљати тек почетком осме деценије када су почели да пристижу домаћи учитељи, свршени богослови Богословије основане 1869. г. у Цетињу. Већ 1872/73. просвјетне власти су увеле у посао 12 учитеља, свршених богослова.¹⁵ У наставу је те године био укључен 41 учитељ од којих су, према процјени главног школског надзорника, тројица посједовали солидно знање и способности за наставни рад, њих тридесет имало је просјечне способности, "а остали су били неспособни за рад у школи".¹⁶ У првих пет година осме деценије школе су се најинтензивније развијале, све до Берлинског конгреса. На примјер, шк. 1870/71. г. у Црној Гори је радила 31 школа у којима се школовало 1424 ученика и 23 ученице, а шк. 1875/76. г. 52 школе похађа 2146 ученика и 97 ученица.¹⁷

¹² Милан Костић, н. д., 90.

¹³ Исто, н. д., 225, 226.

¹⁴ А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, Цетиње 1994, св. VI, 197.

¹⁵ "Црногорац", Цетиње 1872, 35.

¹⁶ Милан Костић, н. д., 60-61, 138.

¹⁷ Нићифор Дучић, *Црна Гора*, 78-79.

У вријеме рата 1876/78. г. Црна Гора је била ратни и избјеглички логор. У њој је боравило око 75000 избјеглица из Херцеговине, што говори да је више него сваки други становник био избјеглица.¹⁸ У таквим условима ниједна школа за домаћу дјецу није радила, али ради шест школа за избјеглу херцеговачку дјецу (Цетиње, Његуши, Никшић, Грахово, Бијела Гора) које похађа више од 1200 ученика. Многи странци који су посјетили школу у Његушима на путу Цетиње-Котор и обрнуто "из ње су излазили с осјећањем одушевљења и дивљења".¹⁹

Циљ народног и официјелног васпитања у Црној Гори био је усмјерен и идејом и идеологијом ослободилачког рата који је подразумијевао не само слободу Црне Горе већ и слободу све поробљене браће на балканским просторима. *Ослањајући се на најширој националној основи, оно је имало за свој једини циљ да од свој подмлајка створи храбре и ваљане рајнике, који ће у даљом часу умјетно досијојно заштити интересе своје оџацбине.*²⁰ Овако формулисан циљ васпитања показује да је Црна Гора све до средине 19. вијека имала идентичан циљ васпитања са древном Спартом. Међутим, овако једнострано усмјерен циљ васпитања мијењао се упоредо са социо-економским и укупним културно-просвјетним приликама, па се долази до сазнања да "Црна Гора није више војнички табор него држава, а да Црногорац није само војник него и грађанин". И даље се каже: *"Да сваки народ својим народним животој живи, и да се ни један народ без ојасности њој свој ојсџанак, не може одрећи народној џемеља, и исџиче се да језџро васколикоџ васџиџања не може бити само народно васџиџање".*²¹

Но, упоредо са укупним развојем, институционалном васпитању придаје се све већи значај и ставља се испред народног васпитања које је имало дугу традицију и које је још увијек било доминантно када су биле у питању широке масе народа. Школа је била у обавези да даје дјеци знања која ће служиџи као основ њиховоџ даље научноџ, или џприродноџ, умноџ и моралноџ развиџа. Од школе се тражило да развија ум..., да облаџороди срце..., да мишљење и осјећање раде саџласно са захџјевима човјековоџ ојредјељења.²² Некада једнострано формулисан, циљ васпитања обогађује се новим компонентама, новим садржајима који попримају карактер вишестраности и акценат се ставља на физичко, умно, морално и религиозно васпитање. Васпитању се даје задатак да мноџе и разноврсне џлемениџе џојребе врши, како би се обезбџједило добро васџиџање младеџи, саџласно с џприродом дјеце, џравилно, складно и џосџејено развијање џјелесниџех и душевниџех снаџа дјеџеџа с особџиџијем обзиром на образовање религиозноџ и моралноџ каракџера њеџовоџ.²³

¹⁸ Вук Врчевић, *Оџраници за Исџорију Црне Горе ИИТ*, фасц. 62, 217.

¹⁹ Јован Јовановић, *Прилоџ исџорији школсџтва*, Сарајево 1976, IX, 1034.

²⁰ *Педесет џодина на иресџолу Црне Горе...*, 120.

²¹ "Грлица", 1889, 56.

²² Милан Костић, н. д., 97.

²³ *Закони, наредбе, упутства и др...*, 270.

Под утицајем хуманих педагошких идеја Дитеса и др., крајем вијека се формулише циљ васпитања у цивилизованим земљама Европе који гласи *Циљ васпитања је да свестрано у сагласности развије његову и духовну природу његовог.*²⁴ Почетком овога вијека прихвата се Хербартовска педагошка доктрина по којој *Циљ васпитања је морални карактер чија је појава условљена многостранијем образовањем,*²⁵ што је свакако било корак назад у односу на циљ васпитања из претходне формулације. Сходно назначеним формулацијама циља васпитања одређивани су и задаци основне и средњих школа.

Шта се и како учило у оновременој основној школи у Црној Гори тешко је утврдити. Као што је познато, све до седамдесетих година прошлога вијека Црна Гора није имала наставни план и програм усвојен од неког државног органа, јер такве институције нијесу ни постојале. Наставни план и програм који је урадио задарски богослов Стеван Петрановић заиста представља куриозитет и раритет, јер је више био намијењен средњој него, пак, основној школи. Тешко да је постојала нека основна школа на овим просторима и шире у којој се у прва четири разреда изучавала антропологија, психологија, физика, реторика, словенска граматика, велика географија, догматика и сл. Без обзира што је Петрановић желио да Цетињску школу подигне на ниво петогодишње и од ње направи неку врсту кадровске школе вишег ранга, његова замисао није дала резултате. Ученичка знања су била фрагментарна, механичка, несистематска, што је сасвим разумљиво с обзиром на то да није постојала сагласност између садржаја који су се изучавали и психо-социјалних могућности ученика иако су то били одрасли момци дорасли годинама за средњу школу. Петрановић је, као што се зна, због тога, а могуће и много чега другога, доживио критику и под њеним притиском напустио Црну Гору. Међутим, његови ученици су га вољели и испратили до границе и растали се с њим "са сузама у очима".

Први модерни наставни план и програм за основну школу урадио је Милан Костић 1870. г. Њиме је предвиђено који предмети ће се предавати и који ће се садржаји изучавати, али не и седмични фонд часова, па су учитељи по слободној вољи одређивали вријеме трајања наставе. Костићев програм био је усмјерен на вјерско, језичко и друштвено образовање, док су природне науке биле запостављене. То је био разлог да се овај програм до рата 1876/78. г. више пута мијења.²⁶ И тек је крајем прошлог вијека Црна Гора добила модеран наставни план и програм у којем су на одговарајући начин били заступљени језички, друштвени, природни, вјерски и естетски предмети.

Цијенећи по циљу васпитања и по садржајима који су се изучавали у школама, да се закључити да је систем образовања у Црној Гори био окренут оновременим цивилизацијским и педагошким достигнући-

²⁴ "Просвјета", Цетиње 1899, 32.

²⁵ Наставни план и програм за основне школе..., из 1908, 4.

²⁶ Кадић Божидар, *Наставни планови и програми у Црној Гори у 19. вијеку*, "Настава и васпитање", Београд 1967, 4.

ма развијених земаља Европе. Ако се потпуније понире у оновремене програме, уџбенике и законске прописе, види се да су визије будућности јасне. Не заговара се само идеја ослобођења већ и идеја народног јединства међу различитим вјерама и нацијама. Креаторима укупне па и просвјетне политике онога времена било је јасно да Срби, који су претежно православци, могу бити и католици и муслимани. Уважавали су столицу надбискупа барског који носи титулу "primas Serbiae" иако су знали да је Надбискупија знатно старија од Архиепископије жичке. Наиме, они су васкрсавали стару и у историји дубоко укоријењену идеју јединства у разноликости да би се код народа развила свијест да су нам коријени јединствени и да смо "осуђени" да живимо заједно.

Била је присутна идеја отворености према свијету. Цијенило се да Црној Гори нијесу потребни национално затворени већ национално отворени програми. Настојали су да у програме унесу националне вриједности, оно по чему један народ треба да се препознаје, али то не смије бити затворено, не смије имати националистичко обиљежје, већ пуну отвореност за прихватање културних вриједности других народа, за интеграцију националног са универзалним и обрнуто. Као да се полазило од става да све велике културе и сви великани науке и умјетности не припадају само нацијама из којих потичу већ свима народима. Слобода није само избављање из ропства туђина већ и ослобађање од заосталости, ускогрудости, затворености, националне глорификације итд.

Оновремени владари Црне Горе (Петар I, Његош, књаз Данило, књаз, касније краљ Никола) просвјету су укључивали у највеће народне вриједности. Идеју просвјећивања изједначавали су са идејом борбе за слободу, јер су у њој видјели ослобођење од мрака заосталости и неписмености. Зна се какве је све напоре чинио Петар Први да отвори школу у Црној Гори, па када му то није успјело сам је поучавао младиће у Цетињском манастиру и подстицао калуђере и свештенике да то чине у својим срединама. Његош је просвјети и људској мисли посветио 7-8 пјесама и неколико стотина стихова, упоређујући је са драгим камењем. Подсјетимо се на неке од тих стихова. Непросвијећеног човјека карактерише злоба и јарост, па Његош каже:

*Без ѿб' човјек ничим
на чојка не личи
осим једним сѿшасом
и ѿјелесним видом,
а душом је зори
злбни и јаросни
од барса и ѿиѿра*

Или,

*Несрећан је народ
кога зраке ѿвоје
не свијејѿле сјајне,
а ѿај вјечно срећан*

који тебе диче
 сјоменике хвалне
 храмове сјајне...

На свијетлу среће боље није

Од просвјете задовољства ствари;
 за њу свако ко је смртни мари;
 без ње цари илуже под крунама,
 с њом ратари поју по њивама.²⁷

Његови наследници су исто тако љубили просвјету. Они су то показали и ријечју и дјелом. Захваљујући њиховој оданости народном просвјећивању и изграђивању модерног школског образовања могло се догодити да Црна Гора, само двије године касније од Енглеске, основно образовање законом учини бесплатним, па и обавезним, без обзира на то што женска и сиромашна дјеца нијесу подлијегала назначеним обавезама, и да помажу сваки вид образовања који доприноси просвјећивању. Зато су подржаване приватне школе од Његоша па све до краја трајања Црне Горе као државе, приватни учитељи који су учили дјецу имућнијих родитеља и сл. Нећемо погријешити ако кажемо да је у току 19. вијека цијела Црна Гора била школа у којој се традиционално и модерно допуњавало и прожимало, а њени владари из тог времена (Петар I, Његош, Данило, Никола) велики и прави учитељи народа. Они даље стоје као громаде, као свјетионици на које се могу угледати генерације које стасавају.

И традиционално народно и савремено институционално образовање у Црној Гори у први план је стављало умно васпитање, затим морално, естетско, религиозно, физичко и на крају радно васпитање. Умношћ, моралношћ, љепотом, побожношћ и снагом тијела биле су вриједности које су необично цијењене у народу, па их је требало развијати код младих Црногораца да би генерације које стасавају могле да се рвају са животним недаћама, а да на својим леђима изнесу тешко бреме одбране слободе, свог националног и људског бића, свог идентитета и интегритета. Трѣвало је васпитати човјека са особинама већ вјековима утемељеним, али широких погледа, који ће се лако уклапати у савремене токове живота и који неће подлећи негативним утицајима које носи свака цивилизација.

²⁷ Петар II Петровић Његош, *Пјесме*, Београд 1967, 124, 125, 128.

Rade DELIBASIC

EDUCATIONAL OPPORTUNITIES IN MONTENEGRO
FROM 1830 TO 1878

Summary

The development of education in Montenegro in the mentioned period was limited by: the poverty of the state and its inhabitants, unstable political and social circumstances, the lack of basic conditions for the functioning of schools (space, teaching staff, text books, books, and educational material), a concentration toward national liberation goals, lack of organization, and general disorder and the lack of a foundational program. The work further sets forth all factors that stimulated the development of education such as: the state's and public's need for educated people, the commitment of the state's leaders (Njegos, Knjaz Danilo and Knjaz Nikola) to the development of education and cultural activities and all their segments, the willingness of a significant number of intellectuals, from neighboring countries, to come to Montenegro and work on the development of education and culture, significant help from Russia, and so on. The fact is demonstrated that the state invested maximum efforts to bring the people out of cultural backwardness, to raise the literacy rate, and educate as many people as possible for the needs of the economy and society.

